

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
АРХЕОГРАФІЧНА КОМІСІЯ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
ім. М. С. ГРУШЕВСЬКОГО

УКРАЇНСЬКИЙ АРХЕОГРАФІЧНИЙ ЩОРІЧНИК

НОВА СЕРІЯ
ВИПУСК 8/9

•

УКРАЇНСЬКИЙ
АРХЕОГРАФІЧНИЙ
ЗБІРНИК

ТОМ 11/12

Видавництво М. П. Коць
Київ-Нью-Йорк
2004

ІСТОРИКО-АРХЕОГРАФІЧНІ ТА ЕТНОГРАФІЧНІ ЕКСПЕДИЦІЇ ПО СТАРООБРЯДСЬКИХ ПОСЕЛЕННЯХ УКРАЇНИ 1998–2003 РОКІВ

У 1998–2003 рр. автор цієї статті провів низку історико-археографічних та етнографічних експедицій у місця традиційного мешкання старообрядців деяких регіонів України. У щоденнику зафіксовано 24 виїзди “в поле” протягом 64-х фіксованих календарних днів. Відвідано місця компактного мешкання старовірів на Волині – 6 населених пунктів, Київщині – 2, Поділлі – 26, Південній Бессарабії – 8, Одещині (за винятком Південної Бессарабії) – 2, Чернігівщині – 1, Черкащині – 1, а загалом – 45 населених пунктів.

Мета експедиційної роботи полягала в з'ясуванні й вивченні стану збереження документальної та наративної спадщини старообрядців у зазначених регіонах України, археографічному опрацюванні рукописів та стародруків, у зборі етнографічного та фольклорного матеріалу, фіксації “усних історій”.

Поставлена мета зумовила вирішення наступних завдань:

- визначення сьогоденного стану старообрядських поселень України;
 - виявлення документальних джерел старообрядського походження:
 - а) старовірських монастирів та скитів;
 - б) старообрядських громад;
 - в) окремих представників цієї конфесії;
 - фіксація та опрацювання наративних джерел (рукописів та стародруків): книг богослужбового призначення, полемічної літератури та пом'яників;
 - виявлення та опис речових джерел до вивчення матеріальної культури та побуту старообрядства:
 - а) житла;
 - б) одягу;
 - в) знарядь праці;
 - запис фольклорної спадщини старообрядства:
 - а) духовних віршів;
 - б) пісень;
 - в) обрядів весілля, поховань, народжень тощо;
 - опис традиційних занять старообрядців: садівництва, квітництва, городництва тощо;
 - запис усних розповідей старообрядців про хід колективізації в старовірських поселеннях, репресивні дії влади проти священників, єпископату, монастирів та скитів старообрядців; збір матеріалу про долю старообрядського купецтва після 1917 р.; запис легенд та переказів про історії старообрядства стосовно їх переселення тощо.
- За характером роботи експедиційну діяльність можна поділити на три групи:
1. Довготривалі експедиції з паралельною роботою в місцевих архівах (наприклад, поїздки: в Південну Бессарабію супроводжувалась роботою в Ізмаїльській філії Державного архіву Одеської області, на Волинь – з роботою в Державному архіві Житомирської області, на Поділлі – з роботою в Державному архіві Вінницької області).
 2. Короткотривалі експедиції в місця компактного мешкання старовірів.
 3. Цільові експедиції – на сучасному етапі розвитку науки та суспільства, враховуючи територію України, цей вид експедиційної роботи вважається найефективнішим (можливий при встановлених контактах зі старовірами із залученням як традиційних засобів зв'язку, так і новітніх технічних засобів роботи “в полі”).

Перелік експедицій

1. 4, 7–8 липня 1998 р. відвідані с. Чолівка Коростенського р-ну, Бродник, Дурманівка (Трудолюбівка), П'ятидуб та Воробійовщина Малинського району Житомирської обл. і Рафалівка Київської обл.

2. 14 липня 1998 р. відвідані с. Борсків, Курники, 16 липня – Круги, Краснянка Тиврівського району, 15 липня – Жуківці Жмеринського району, 16 липня – Єфимівка та Пеньківка Шаргородського району, 17 липня – Пилипи-Борівські Ямпільського району, 18 липня – Шура-Копіївська Тульчинського району, 19 липня – Бушинка Тиврівського району Вінницької обл.

3. 23 липня 1998 р. відвідані сл. Чернятинська Жмеринського району, с. Балки Барського району Вінницької обл.; 24 липня – с. Ставчани та 25 липня Пилипи-Хребтіївські Новоушицького району Хмельницької обл.; 26 липня – с. Антонівка, хут. Хворосна Новоушицького району Хмельницької обл.; 26–27 липня с. Майдан-Олександрівський та 27–28 липня с. Петраші Віньковецького району, 28–29 липня с. Женишківці (Оленовка) та хут. Хлопів (Дружба) Віньковецького р-ну Хмельницької обл.

4. Третя декада квітня 1999 р., відвідано с. Красилівку Іванківського району Київської обл.

5. 10 травня–26 травня 1999 р. – експедиція в Південну Бессарабію (Одеська обл.): м. Ізмаїл, с. Стара Некрасівка та Нова Некрасівка; 18–19 травня – с. Кислиця та Муравлівка Ізмаїльського району; 21 травня – м. Вилкове Кілійського району; 23 травня – с. Приморське та Мирне Кілійського району; 24 травня – м. Кілія.

6. 22 серпня 1999 р. – сл. Пилипонівка (м. Бершадь Вінницької обл.);

7. 12 вересня 1999 р. – м. Одеса;

8. 20–22 вересня 1999 р. – м. Балта Одеської обл.;

9. 13 жовтня 2000 р. – с. Круги Тиврівського району Вінницької обл.;

10. 15 жовтня 2000 р. – сл. Чернишівка Руська (смт Брацлав) Немирівського району Вінницької обл.;

11. 16 жовтня 2000 р. – сл. Пилипонівка (м. Бершадь Вінницької обл.);

12. 9 листопада 2000 р. – с. Людівка Жмеринського району Вінницької обл.;

13. 9 серпня 2001 р. – сл. Чернишівка Руська (смт Брацлав) Немирівського району Вінницької обл.;

14. 23 жовтня 2001 р. – м. Черкаси;

15. 28 лютого 2002 р. – сл. Пилипонівка (м. Бершадь Вінницької обл.);

16. 1 березня 2002 р. – сл. Пилипонівка (м. Бершадь Вінницької обл.);

17. 26 червня 2002 р. – сл. Чернишівка Руська (смт Брацлав) Немирівського району Вінницької обл.;

18. 13–14 вересня 2002 р. – сл. Пилипонівка (м. Бершадь Вінницької обл.); сл. Чернишівка Руська (смт Брацлав) Немирівського району Вінницької обл.;

19. 13 жовтня 2002 р. – с. Майдан-Олександрівський Віньковецького району Хмельницької обл.;

20. 19 жовтня 2002 р. – с. Борсків Тиврівського району Вінницької обл.;

21. 1–2 листопада 2002 р. – сл. Пилипонівка (м. Бершадь Вінницької обл.);

22. 9–14 листопада 2002 р.: 9, 14 числа – м. Кам'янець-Подільський Хмельницької обл.; 10–11 числа – хут. Соколівка (Богомолівка) та с. Пилипи-Хебтіївські Новоушицького району Хмельницької обл.; 13 листопада – с. Майдан-Олександрівський Віньковецького району Хмельницької обл.;

23. 23–24 листопада 2002 р. смт Добрянка Ріпкинського району Чернігівської обл.;

24. 8–9 січня 2003 р. – с. Куренівка Чечельницького району Вінницької обл.; сл. Пилипонівка (м. Бершадь Вінницької обл.).

Таким чином, внаслідок проведеної роботи вдалося визначити нинішній стан основних місць компактного проживання старовірів на території України. Найпотужнішими серед обстежених регіонів виявилися поселення на Півдні Бессарабії – в Ізмаїльському та Кілійському районах Одеської обл. Це колишні некрасівські та липованські поселення, які були засновані у XVIII – першій третині XIX ст. на території Османської та, пізніше, Російської імперій. Тривале перебування під владою Порти суттєво вплинуло як на архітектуру старообрядських храмів, так і на питання свободи совісті загалом. Відомо, що іновірні турки, незважаючи на досить зверхнє ставлення до християн, достатньо терпимо прийняли старообрядство. Після приєднання цих земель до Російської імперії таку тенденцію намагався зберегти й царський уряд.

Липованські та некрасівські старообрядські храми (якщо не брати до уваги місцеві монастирі) не зазнали тотальних руйнацій у радянські часи. Навпаки, більшість з них збереглася до нинішнього часу. Однак, щодо віри прихожан, то на час проголошення незалежності України практично всі храми пустували. Занепад віри призвів до втрати інших церковних та народних традицій. Тому в Південній Бессарабії ці традиції, як ніде серед обстежених регіонів, занепали. Це простежується на повноті збереження традиційної мови, житла, предметів побуту, одягу, обрядів народження, весілля, поховань тощо.

Останні дослідження засвідчили, що, незважаючи на втрати народних традицій, все ж таки відбувається навернення місцевих старообрядців до віри. На сьогодні всі існуючі тут парафії належать до Київської і вся Україна єпархії Руської православної старообрядської Церкви. Тепер це найпотужніший центр старообрядства в Україні й один з провідних у країнах колишнього СРСР.

Поділля, на відміну від Південної Бессарабії зазнало більшого гноблення від російського уряду, хоча за поляків місцеві старовіри (пилипони) почували себе значно краще. Тиск, який чинився царським урядом на старовірів, відобразився і на архітектурі місцевих храмів та молитовень. Тутешні храми відрізняються як розміром забудови, так і пишністю архітектурних форм. Якщо в першому випадку при спорудженні такого типу будівель використовувався виключно камінь, то для Поділля характерним стало дерево. Однак нині, при збереженні традиційних для тутешніх місць форм, використовується все ж таки камінь. Найкращими храмами старообрядської дерев'яної архітектури можна вважати Покровські церкви сл. Пилипонівки (м. Бершадь) та сл. Руської Чернишівки (смт Брацлав) Вінницької обл.

Характерною ознакою старообрядства Поділля була його домінуюча належність до полівства (безпопівців тут мало). Всі парафії цього регіону належать до Київської єпархії РПСЦ.

На Поділлі досить добре збереглися народні традиції. Місцеві старовіри у свята й донині носять російський національний одяг, є носіями, хоча в дечому зукраїнізованої, проте російської мови, зберігають традиції забудови житла, традиційні заняття: садівництво, квітникарство, городництво, баштанництво тощо. Слід відзначити, що якщо в Південній Бессарабії подібні прояви народної культури зникли

кілька десятиліть тому, то Поділля це стосується лише нині. Наприклад, щодо фольклорної спадщини старообрядства регіону, то в окремих населених пунктах, де ще зберігся увесь комплекс проведення весільного обряду (м. Бершадь), уже третій рік поспіль діє переорієнтація проведення весілля не у дворі господаря, а у спеціально призначених громадських місцях. Це може призвести до остаточного згасання весільного обрядового циклу пісень.

На Волині, яка здавна була заселена безпопівцями, ще гостріше відчувається криза духовного життя та традиційної культури. Це пояснюється не лише зміною життєвих цінностей тутешніх старовірів, але й масовим відтоком у радянський час молодого покоління з сільської місцевості в міста. Все це, разом з комплексом інших проблем, спричинило поступове послаблення і помітний занепад волинських безпопівських старообрядських громад, що, безумовно, не могло не позначитися на їхньому загальному життєвому рівні, який серед трьох розглянутих регіонів є найнижчим. Відсутність повноти інституції Церкви вплинула на ступінь віри місцевих жителів. Волинські безпопівці в переважній більшості втратили навик ведення богослужень, знання крюкового співу і т. д. Не збереглися тут і народні традиції.

Практично повністю випав з поля зору колись такий потужний центр старообрядства в Україні, як Стародубщина. Внаслідок адміністративно-територіальної реформи, яка відбулася на початку становлення радянської влади, більшість старообрядських поселень цього регіону відійшла до Брянської області Російської Федерації, а тому тут не відбулося комплексного обстеження згаданих поселень. Те саме стосується і місць компактного мешкання старообрядців поблизу м. Чернобиля, які потрапили в зону відчуження. Однак експедиції, здійснені до Добрянки та Красилівки, засвідчили кризовість процесів у цих населених пунктах, які раніше відігравали далеко не останню роль в історії старообрядського світу. Практично повністю зникло таке поняття, як старообрядство, в м. Черкасах, хоча до 1917 р. тут проживала найчисельніша громада на Правобережній Україні.

Підсумовуючи результати експедиційної роботи, автор установив, що архівні фонди всіх старообрядських монастирів та скитів практично повністю втрачені. Лише з одного Куренівського Ніколієвського чоловічого монастиря до створеного колгоспу с. Куренівки (Чечельницький район Вінницької обл.) вивезено більше тридцяти возів монастирського начиння, серед якого було чимало монастирських документів, старовинних рукописів та книг. За свідченнями мешканця села А. І. Годованого – все привезене використовувалось у колгоспній їдальні як паливний матеріал, а пергаментні згортки (крайньою межею яких можна вважати XV ст.) використовувалися місцевими трактористами як цупкий матеріал для виготовлення прокладок до сільськогосподарської техніки. Обстеження місць компактного проживання старовірів України засвідчило малочисельність документальних джерел у їхньому середовищі. Ширше представлені наративні джерела. Передусім за все – це книги богослужбового змісту, крюкової нотації та поминання – необхідні засоби ведення церковної та домашньої служб.

Що стосується конкретних результатів, то зроблено більше 400 оригінальних фотознімків, на яких зафіксовані храми, житло, одяг старообрядців та провідні діячі старообрядської церкви. Отримано і скопійовано близько 100 фотознімків кінця XIX – XX ст., котрі стосувалися переважно старообрядського купецтва та міщанства. Зафіксовано близько 300 стародруків та рукописів.

У ході експедиційної роботи автор отримував і сумні факти – старообрядці повсюди скаржилися на пограбування. З кожним роком ікон та старовинних

предметів стає все менше, а методи злодійства та знущання над людьми все брутальніші. Якщо раніше грабувалися нежитлові будинки старовірів уночі, то нині грабуються відкрито й нахабно, іноді навіть удень. Безпомічні старі люди практично нічого не можуть удіяти. Дійшло до того, що повністю пограбовані старообрядські храми в с. Косі Ізмаїльського району Одеської обл., с. Кругах Тиврівського району Вінницької обл., с. Клинець Кіровоградської обл. та с. Красилівці Іванківського району Київської обл. Якщо не брати до уваги Вінницької та Київської старообрядських церков, то нині в Україні немає жодного старообрядського храму, який би не зазнав пограбувань. Масові крадіжки у старовірів свідчать не лише про падіння моралі в суспільстві, низький життєвий рівень громадян і бажання легким шляхом поправити своє становище, але й про байдужість до таких злочинів з боку правоохоронних органів та влади загалом.

Сергій Таранець (Київ)

З ІСТОРІЇ ПІДГОТОВКИ ДО ДРУКУ ЗБІРНИКА “КИРИЛО-МЕФОДІЇВСЬКЕ ТОВАРИСТВО” У ТРЬОХ ТОМАХ (К.: НАУКОВА ДУМКА, 1990)

Друга чверть XIX ст. в Україні характеризується загостренням соціальних суперечностей, розгортанням визвольного руху. До нього впливаються нові сили, зростає коло борців проти кріпосництва й самодержавства, виникають таємні політичні організації, які об'єднували тих, хто прагнув до звільнення від феодално-кріпосницької залежності й до національної свободи України.

Саме такою таємною політичною організацією було Кирило-Мефодіївське товариство, що виникло в грудні 1845 – січні 1846 рр. у Києві. Його засновниками були М. І. Гулак, М. І. Костомаров і В. М. Білозерський. До них приєдналися П. О. Куліш, Т. Г. Шевченко, О. О. Навроцький, Г. Л. Андрузький, І. Я. Посяда (Посяденко), М. І. Савич, О. В. Маркович та ін. Братчики також визнавали необхідність скасування кріпосного права і стояли за національне визволення українського народу. Проте в них не було єдиної думки щодо шляхів досягнення цієї мети. Одні пропонували мирний шлях, а інші, зокрема Шевченко, закликали до активної боротьби.

Програмними документами Кирило-Мефодіївського товариства були: Статут Слов'янського товариства св. Кирила і Мефодія, т.зв. “Книга буття українського народу” й “Записка”, складена В. М. Білозерським. У них висловлена думка про політичну рівноправність і національне визволення. Тут же говориться про скасування самодержавства і станових нерівностей, об'єднання слов'янських народів у федеративну республіку.

Донос провокатора студента Київського університету О. М. Петрова в березні 1847 р. перешкодив братчикам втілити в життя накреслені плани. Воно було розгромлене, а його члени заарештовані й відправлені до Петербурга, де з 18 березня до 30 травня 1847 р. тривало слідство. Слідство в справі учасників Кирило-Мефодіївського братства за розпорядженням Миколи I велось III відділенням під керівництвом шефа жандармів О. Ф. Орлова. Вирок був винесений особисто царем. Найжорстокішою карі зазнали Шевченко і Гулак. Т. Шевченка віддали в солдати й вислали в Оренбурзький край. Микола I на вирокі написав: “Подстрожайший надзор с запрещением писать и рисовать”. За словами Івана Франка,